مەلاکان، سۆفییەکان و جیاباوەڕەکان:
دەوری ئایین لە کۆمەڵگای کوردیدا*

شاهۆ زەنگەنە

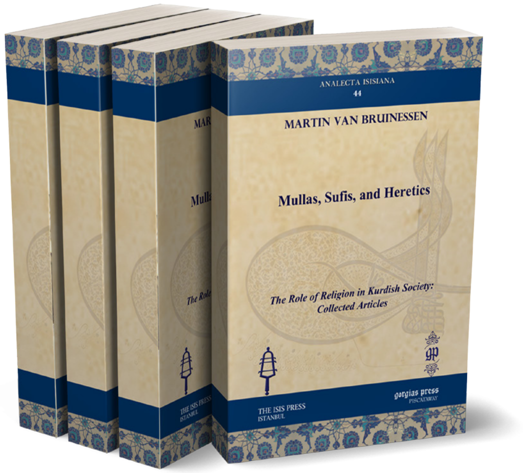

دەکرێ کتێبی مەلاکان، سۆفییەکان و جیابیرەکان، وەکوو سەفەری یەک چارەگە سەدەی مارتین فان برۆینسێن، (لەدایکبووی ١٩٤٦) بە ناو مەزارە ئایینییە جۆراجۆرەکان لە کوردستاندا، پێناسە بکەین. گرنگیی برۆینسێن بۆ بواری لێکۆڵینەوەی کوردی لە ئاستێکدایە کە دوور نەڕۆشتووین ئەگەر وەک گرنگترین ئاکادێمیسییەنی ئەم بوارە نوێیە ناوزەدی بکەین و هەر لە ئێستاشدا و دوای خانەنشینی لە زانکۆی ئۆترێخت، سەرنووسەری ژورناڵی کوردیش ستادیزە و هەروەها لە کۆڕ و کۆبوونەوە زانستییەکانی سەبارەت بە کوردستان هەمیشە وەک پاڵپشتێکی گرنگ دەرکەوتووە. دەستپێکی برۆینسێن بۆ لێکۆڵینەوە سەبارەت بە کوردستان، بۆ سەفەرێکی بۆ ناوچەکە دەگەڕێتەوە، کاتێک بە سەرسوڕمانەوە دەبینێت کە مرۆڤی ئەمبەر و ئەوبەری سنوورەکانی ئێران و تورکیا وەک یەک قسە دەکەن و کولتووریان زۆر لێک نزیکە. هەر ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی دوای خوێندنی فیزیا، لە بواری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئانترۆپۆلۆژی درێژە بە خوێندن بدا و دوای دوو ساڵ توێژینەوە لە کوردستان(١٩٧٤-١٩٧٦)، تێزی دوکتۆراکەی لە ژێر ناوی «ئاغا، شێخ و دەوڵەت: لێکۆڵینەوەیەک سەبارەت بە ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە کوردستان» بنووسێت (کە دواتر بە چەندین زمان و یەک لەوانیش کوردی تەرجەمە کراوەتەوە). ئەم کتێبەش کە وەکوو کۆمەڵە وتار سەرەتا لە ساڵی ٢٠٠٠ چاپ بووە و دواتر لە ساڵی ٢٠١١ لە ئەستەنبوڵ چاپ کراوە، ئەو وتارانە لە خۆ دەگرێ کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٧٨ تا ١٩٩٩ نووسراون. دیارە دوای ئەم ساڵانەش، برۆینسێن سەبارەت بە کوردستان و هەروەها ئایین، توێژینەوەی سەرنجڕاکێشی ئەنجام داوە. هەر بۆیە بۆ تێگەیشتن لە بیرۆکەکانی ئەو، ناکرێ تەنیا لە ڕووی ئەم کتێبەوە بە هەڵسەنگاندنێکی کۆتایی بگەین. ئەمە لە کاتێکدایە کە بەشێکی گرنگی توێژینەوەکانی برۆینسێن سەبارەت بە ئیسلام و تەریقەتە سۆفییانەکانی ئەندۆنێزیایە و بۆ ماوەی نزیک دە ساڵ ژیان و توێژینەوە لەو وڵاتە، کۆی نووسینەکانی بە سەر دوو وڵاتی کوردستان و ئەندۆنێزیادا دابەش بووە.

کتێبی مەلاکان، سۆفییەکان و جیابیرەکان، لە چوار بەش و پازدە وتار پێکهاتووە. سەرەتا ئاماژە بە ناونیشانی وتارەکان دەکەم و لە درێژەدا دوو وتاری دەستپێک کە بە شێوازێک دەتوانم بڵێم تایبەتمەندییەکانی هەموو

وتارەکانیان لە خۆیاندا هەڵگرتووە دەناسێنم. سەردێڕی وتارەکان لە هەر بەشێکدا بریتین لە:

[بەشی یەکەم] موزاییکی ئایینی:

(١) ئایین لە کوردستان (١٩٩١)؛

(٢) کورد و ئیسلام (١٩٩٩) و

(٣) مەسیحییەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا، دەوڵەت و پێکهاتەی دەسەڵاتی ناوچەیی (١٩٧٩).

[بەشی دووەم] شێوازی فێرکاری و عێرفان لە سەدەی حەڤدەیەم تاکوو نۆزدەیەم لە کوردستان:

(٤) ژیانی ئایینی لە دیاربەکر: فێرکاریی ئایینی و دەوری تەریقەتەکان (١٩٨٨)؛

(٥) ڕێبازی نەقشبەندی لە سەدەی حەڤدەیەم لە کوردستان (١٩٩٠)؛

(٦) کاریگەریی عەللامە کوردەکان لە ئیسلام لە ئەندۆنیزیا (١٩٩٢)؛

(٧) زانا کوردەکانی سەدەی نۆزدەیەم لە باشوری ئافریکا (١٩٩٢).

[بەشی سێیەم] دەوری کۆمەڵایەتی و سیاسیی ڕێبازکانی سۆفیگەری لە کوردستان:

(٨) ئیسلامی گشتپەسەند، ناسیۆنالیزمی کوردی و شۆڕشی گوندیانە: شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە تورکیا (١٩٢٥)؛

(٩) لە عوسمانچیەتییەوە بۆ جیاخوازی: پاشخانی ئایینی و قەومیی شۆڕشی شێخ سەعید (١٩٨٥)؛

(١٠) ساداتی نەهری یا گیلانیزادەی کوردستانی ناوەندی (١٩٩٩)؛

(١١) قادرییە و سیلسیلەی شێخەکانی قادری لە کوردستان (١٩٩٩)؛

(١٢) سۆفییەکان و سوڵتانەکان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و کوردستان: لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکرانە (١٩٩٦).

[بەشی چوارەم] شکڵگرتنی ئایینە جیاباوەڕەکان لە کوردستان:

(١٣) کاتێک کە ناوی حاجی بەکتاش هێشتا لەگەڵ سوڵتان سەهاک دێ: چەند تێبینییەک لەسەر ئەهلی هەق لە ناوچەی گۆران (١٩٩٥)؛

(١٤) حاجی بەکتاش، سوڵتان سەهاکم شاه مینا ساحەب (١٩٩١)؛

(١٥) شەبەک، کۆمەڵگەی قزڵباشەکان لە کوردستانی عێراق (١٩٩٨) و لە کۆتاییدا کتێبناسییەکی گشتی بۆ کتێبەکە ئامادە کراوە.

لە بەشی یەکەمدا کە ناوی موزاییکی ئایینی بۆ دانراوە، برۆینسێن هەوڵ دەدا لە وتاری یەکەمدا، (ئایین لە کوردستان)، چوارچێوەیەکی گشتی بۆ خوێنەر سەبارەت بە ئایین لە کوردستان بکێشێتەوە. بە تێگەیشتنی من ئەم وتارە خاڵێکی وەچەرخان لە مژاری ئایین لە کوردستانە چونکە کوردستان بێ لکاندن بە وڵاتە داگیرکەرەکانەوە و وەک یەکەیەکی توێژینەوەی سەربەخۆ سەیر کراوە. ئەم وتارە بە باسێک لەسەر ڕوانگەی ناسیۆنالیستە کوردەکان لە گۆڤاری هاوار، بەتایبەت جگەرخوێن (١٩٠٣-١٩٨٤)، دەست پێ دەکا و مەیلی ئەوان بۆ ڕەخنەگرتن لە ئیسلامی نەریتی لە کوردستان و پێناسەی زەردەشتیگەری وەک ئایینی ڕەسەنی کوردستان نیشان دەدا. لە درێژەدا بە پێناسەی جۆراوجۆری ئایینی لە کوردستان، هەوڵ دەدرێ کە بەکورتی هەر کام لە ئایینەکانی ئێزدی، ئەهلی هەق(کاکەیی) و عەلەوی (قزلباش) پێناسە بکرێ و دەوری سۆفیگەری، لە ئیسلامی سوننە لە کوردستان، شی بکرێتەوە. لە درێژەدا بە ئاوڕدانەوە لە تەریقەتەکان، بەتایبەت قادرییە و نەقشبەندییە، دەوری تەریقەتەکان و بەرەورووبوونەوەیان لەگەڵ مۆدێرنیزم و هەروەها دەوڵەت نەتەوە نوێیەکان، کە هەر

کامیان بەشێک لە کوردستانیان پچڕاندووە، نیشان بدرێ. وتارەکە بە باسێک لەسەر ئیسلامی سیاسی و پەیوەندیی ئیسلام و ناسیۆنالیزم لە کوردستان کۆتایی پێ دێ.

لە وتاری دووەم و هەرە گرنگی ئەم کتێبەدا، (کورد و ئیسلام)، برۆینسێن پێی وایە کە کوردەکان دەورێکی گرنگیان لە مێژووی ئیسلامدا هەبووە بەڵام زۆربەی کات ئاماژەی پێ ناکرێ، چونکە ئەوان بەئاشکرا باسیان لە قەومیەتی خۆیان نەکردووە و زۆربەی کات بە سێ زمانی دراوسێی کوردستان (عەرەبی، فارسی و تورکی) نووسیویانە. کوردستان چونکە ناوچەیەکی شاخاوییە، بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ وەک ناوچەیەکی بافر[۱]، لە نێوان ئەو هەرێمانەدا ماوەتەوە کە بەو سێ زمانە قسەیان تێدا کراوە. هەرچەند کوردستان بە شێوازێکی سیاسی لە پەراوێزی هەر کام لەو وڵاتانەدا هەڵکەوتووە بەڵام دەورێکی گرنگی کولتووری لەو ناوبرەدا هەبووە. برۆینسێن ئاماژە بە کەسانی خوێنەواری کورد دەکا کە پێیانوایە کوردەکان وەک پردی پەیوەندی نێوان نەریتە ڕۆشنبیرییە جیاکان بوون و عەللامە کوردەکان بە سەر هەر سێ زمانی سەرەکی دنیای ئیسلامدا (عەرەبی، تورکی و فارسی) زاڵ بوون. بە باوەڕی برۆینسێن لە کوردستان هەمیشە دوو ڕەوتی ڕاستباوەڕی و جیاباوەڕی[۲] پێکەوە هەبوون و تەنانەت لە سەدەی بیستەمیشدا دەبیندرێن. مەبەست لە ڕاستباوەڕی لە نێوان کوردان ئەوەیە کە زۆربەی ئیمانداران لە کوردستان، باوەڕیان بە ئایینی ئیسلام و مەزهەبی شافعی هەیە، بەڵام لە هەمان کاتیشدا بەڵگەکان نیشانی دەدەن کە ئایینە جیاباوەڕەکانی ئیزدی (لە ڕێگەی شێخ ئادی/عدی کە سۆفییەکی موسڵمان بووە)، ئەهلی هەق (لە ڕێگەی بابایادگارەوە کە گوایە لە سەرەتای سەدەی شازدەیەم بەپێی وەقفی ئیسلامی باخێکی بە ناوەوە کراوە)، عەلەوی و شەبەک (لە ڕێگەی قزڵباشەکانەوە کە خۆیان لە ڕێبازی سۆفیگەری سەفەوییەکان بوون) لە ئایینی ئیسلامی ڕاستباوەڕ جیا بووبێتنەوە. ئەم تێڕوانینە، لە هەموو بەرهەمەکانی برۆینسێندا خۆی نیشان دەدا و هەر لەم کتێبەدا و لە چەندین وتاردا هەوڵ دەدا بە شێوازێک پەیوەندی و هاوشێوەییی ئەم چوار ئایینە (واتە ئیزدی، ئەهلی هەق، عەلەوی و شەبەک) پێکەوە نیشان بدا. لە درێژەی

ئەم وتارەدا نووســـــــەر باس لـــە بزوتنەوە ئیســــلامییەکان و کاریگەریی ســـۆفیگەری و مەدرەسە ئیســلامییەکان لەسەر سازبوونی ئەدەبی کوردی و ســـەرەتاکانی ناسیۆنالیزمی کوردی نیشان دەدا. هەروەها باس لەوە دەکا کە بیرۆکەی کەســانێک وەک مەولانا خالید نەقشــبەندی و سەعید نەورەسی، نە تەنیا لە کوردستان بەڵکوو لە پانتاییەکی بەرفراوانتردا کاریگەرییان هەبووە.

وتارەکانـــی ناو ئەم کتێبە لەڕاســـتیدا بە مەبەســـتی پێکەوەبوون لە یـــەک کتێب بە پێکهاتە و مەبەستێکی دیاریکراو نەنووسراون و هەر کامیـــان بۆ کۆنفرانس یـــا ژورناڵێکی تایبـــەت ئامادە کـــراون. نووســـەر خۆی لەم کێشـــەیە ئاگادارە و لە پێشەکیی کتێبەکەدا ئامـــاژە بـــەوە دەکا کـــە هەرچەنـــد زۆربەی وتـــارەکان وا دەردەکـــەون کـــە لـــە جیاتی لەســـەر ئایین لە کوردســـتان بن، سەبارەت بە ســـۆفیگەری لـــە کوردســـتانن، بەڵام ئەم شێوازە بۆ تایبەتمەندیی ئایین لە کوردستان دەگەڕێتـــەوە کە زۆربەی مەلا و عەللامەکان، بۆخۆیان یا سۆفی بوون، یاکوو پەیوەندییەکی زۆر نزیکیـــان لەگـــەڵ تەریقەتەکاندا هەبووە. هەروەهـــا ئایینـــە جیاباوەڕەکانیـــش، بـــە شێوازیکی مێژوویی، پەیوەندییەکی گرنگیان لەگەڵ ســـۆفیگەری لە کوردستان هەبووە و لە هەمان کاتیشدا شـــاعیرە کلاسیکەکان بۆ خۆیان لە حوجرە و خانەقاکان پێگەیشـــتوون و هەر لە ڕێگەی تـــۆڕی بەهێزی پەیوەندیی ئەم شوێنانەوە، توانیویانە بەرهەمەکانی خۆیان بڵاو بکەنەوە.

بروینســـێن ســـەرەتا وەک مرۆڤناسێک توێژینەوەی لەســـەر کوردســـتان دەست پێ کردووە، بەڵام هەرچی بەرەو پێش چووە زیاتر بەرەو ئەو ڕێرەوە هەنگاوی ناوە کە لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە بتوانێ بە دەرکێکی قووڵتر لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە کوردستان بگا. هەروەها هاوکات لەگەڵ مەسەلەی ئایین، دەیان وتاری ســـەبارەت بە پرسی ناسنامەی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزمی کوردی و بەتایبەت دۆخی سیاسیی کورد لە باکووری کوردستان ئامـــادە کـــردووە. بە لای منـــەوە یەکێک لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی بروینســـێن، هەوڵ بۆ بەخۆداچوونەوەیە و ئەوەی کە بتوانێ باس لـــە کەموکورییەکانـــی توێژینەوەکانی بکا. بۆ نموونە لـــە وتارێکدا بە نـــاوی «مەم و زینی ئەحمـــەدی خانی و دەوری لـــە دەرکەوتنی ناســـیۆنالیزمی کورد»، ئاماژە بەوە دەکا کە بۆ ماوەیەکـــی زۆر پێی وابووە کـــە ئەو دێڕانەی مەم و زین کە تیایدا باسی نیشتمانپەروەری دەکرێ، هی خانـــی بۆخۆی نین و زۆر دواتر بە مەم و زین زیاد کـــراون. بەڵام بە بینینی ســـاغکردنەوەیەکی ڕۆدێنکۆ بۆی دەرکەوتووە کە ئـــەم دێڕانە بـــە دڵنیاییـــەوە دەبێ هەر هـــی خانی بن.[۳] یاکوو لـــە دوایین نموونەدا «ناســـنامە کوردییەکان و ناســـیۆنالیزمەکانی کورد لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمدا»، باس لـــەوە دەکا کە ســـەرەتاکان پێی وابووە کە کـــوردەکان عەشـــیرەیین و بەشـــێوازی کۆچـــەر و نیوەکۆچـــەر دەژیـــن و دەیانەوێ وەک عەرەبـــەکان، فارســـەکان و تورکەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت دەوڵەت ســـاز بکەن (هەرچەند دەڵێ بەخۆشحاڵییەوە ئەو بابەتەی چاپ نەکردووە) و ئیســـتاش ئەم پێناســـەیە لە کوردبوونی قەبوڵ کـــردووە کە کوردەکان خۆیان پەســـەندیان کردووە: «کورد کەسێکە کە خۆی بە کورد دەزانێ و دەوروبەرییەکانی وەک کورد دەیناسن.»[۴]

بۆچوونەکانـــی بروینســـێن بەشـــێک لە مەعریفەیەک پێک دینن کە لە ئێستادا وەک بواری لێکۆڵینەوەی کوردی دەناســـرێ. ئەو بۆخۆشـــی هەوڵی داوە لە وتارێکی چڕوپڕدا، شـــێوازی گەشـــەی ئەم بوارە، بەتایبەت لە زانکۆکانی ئەورووپا نیشان بدا. دەکرێ بگوترێ کـــە ئایین، سیاســـەت و پرســـی نەتەوەییی کورد، سێ کاکڵی ســـەرەکیی بەرهەمەکانی

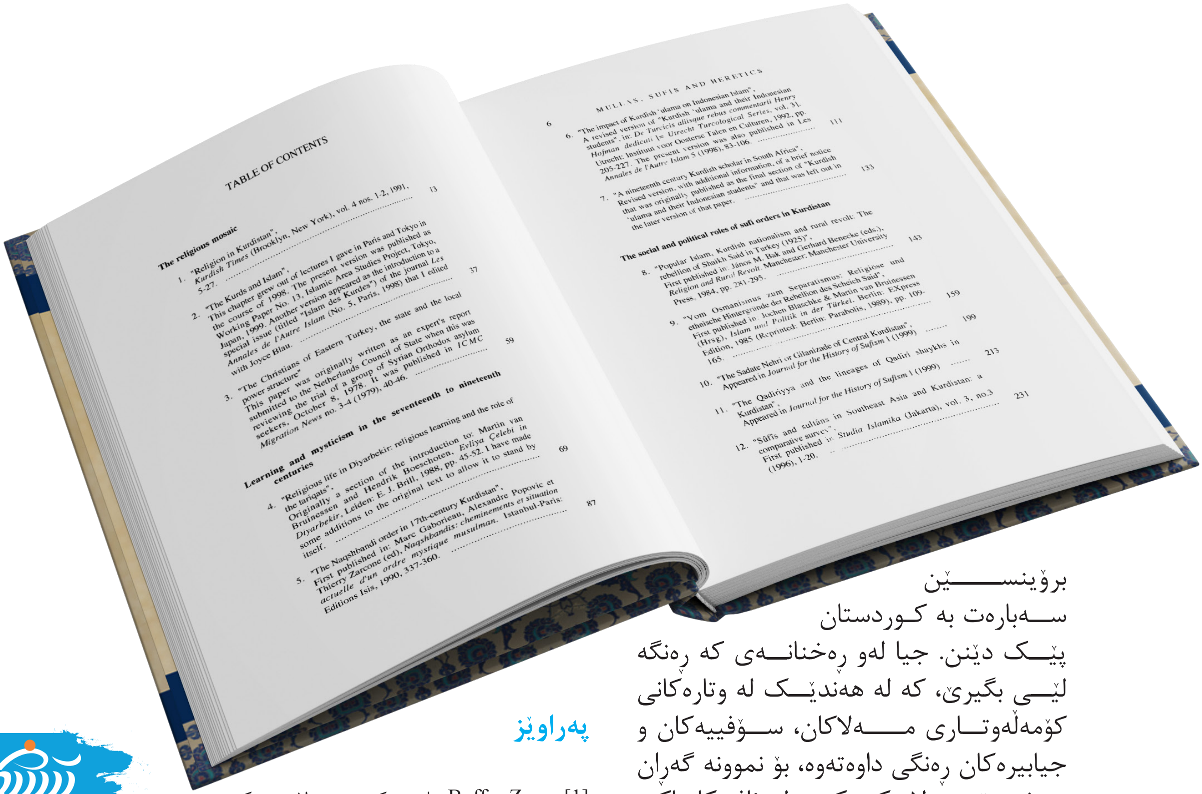

برۆینسێن سەبارەت بە کوردستان پێک دێنن. جیا لەو ڕەخنانەی کە ڕەنگە لێی بگیرێ، کە لە هەندێک لە وتارەکانی کۆمەڵوتاری مەلاکان، سۆفییەکان و جیابیرەکان ڕەنگی داوەتەوە، بۆ نموونە گەڕان بە شوێن مەلایەکی کورد لە ئافریکا یاکوو هەندێک بەراوردکاری لە نێوان شێوازی ئیسلام لە کوردستان و لە ئەندۆنێزیا، دەکرێ باس لەو کەموکوڕییانە بکرێ کە بە هۆی مێتۆدۆلۆژیی مرۆڤناسییەوە بوونەتە هۆی ئەوەی زانیارییەکانی لەسەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەڕۆژ نەبێ. بەگشتی ئەگەر سەیری کۆی وتار و نووسینەکانی برۆینسێن بکەین، کەمترین بابەتی لەسەر پێکهاتەی سیاسیی حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بزووتنەوەی کوردایەتی لەم پارچەیەدا نووسیوە. هەروەها هەر کات سەبارەت بە ئایینی ئەهلی هەق بابەتی نووسیوە، زیاتر بەرەو لایەنی بەراوردکاریی ئەم ئایینە لەگەڵ ئایینەکانی دیکەی کوردستان ڕۆشتووە.

*. Martin van Bruinessen. Mullas, Sufis, and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society: Collected Articles (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2011) VI + 324. ISBN: 978-1-4632-2988-7

پەراویز

[1]. Buffer Zone: ناوچەیەکی بێ لایەنە کە هەرچەند هێزە جۆراوجۆرەکانی دوژمن دەتوانن بچنە ناوی، بەڵام ئەو ناوچەیە لە تایبەتمەندییەکانی خۆی پارێزگاری دەکا و دەیانهێڵێتەوە.

[2]. Orthodoxy and Heterodoxy

[3]. Martin van Bruinessen. «EhmedîXanî»s Mem û Zîn and its role in the emergence of Kurdish nationalism,» in Essays on the origins of Kurdish nationalism. Edited by Abbas Vali(Costa Mesa, Cal.: Mazda Publishers, 2003) 43.

Martin van Bruinessen, «Kurdish identities and Kurdish nationalisms in the early twenty-first century,» This paper was presented at the conference: 'A new Middle East: Persistent Authoritarianism(s) or Prospects for Democratization?' (Istanbul, Marmara University Faculty of Political Science and Friedrich Ebert Stiftung, 7-8 November 2015).

[4]. Martin van Bruineseen. «Kurdish Studies in Western and Central Europe,» in Wiener Jahrbuch fur KurdischeStudien. 18-96 (Vienna: Wiener Verlag fur Sozialforschung, 2014)